

Semnan University

Journal of Applied Arts

Journal homepage: <http://aaj.semnan.ac.ir>
ISSN: 2821-0670

Classification and Typology of Designs and Motifs in the Qavarebori Decoration of the Buildings Built During the Qajar Era

Bahareh Taghavinejad ¹(Corresponding Author), Sedigheh Mirsalehian ²

¹ Associate Professor, Department of Handicrafts, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

² Master's Graduate, Group of Crafts, Faculty of Crafts School, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

(Received: 14.06.2024, Revised: 01.11.2024, Accepted: 30.11.2024)

<https://doi.org/10.22075/aaj.2024.34437.1258>

Abstract:

Identifying and classifying traditional motifs in all kinds of works of art and Islamic architectural arrays is one of the most important ways to preserve, protect and revive forgotten arts. One of these traditional arts is making and decorating doors, windows, and sashes with the technique of the Qavarebori of wood, the first examples of which are attributed to the buildings of the Zandiyeh period, but the best examples of this art can be seen in Qajar period. Buildings such as palaces and other royal and aristocratic buildings and luxurious houses. The elegance and diversity of motifs used in the design and construction of these works are the most important and obvious characteristics of this traditional art, which shows the high skill and experience of the masters of this profession in the mentioned period. This article is done with a descriptive-analytical method and is mainly based on field research and library studies, and its purpose is the typology and classification of motifs used in the Qavareboris of Qajar houses. In this research, an attempt is made to find out what are the types of motifs in the decorations of Qajar houses and which types are more useful. The studies showed that the motifs used in this technique can be classified into 5 general groups, which are mostly derived from abstract plant motifs. Paisley-like forms in different types (single, multiple, twin) are considered the most prominent and common motifs in the Qavareboris. In addition, geometrical shapes and some knots, plant motifs (flowers), birds and insects (peacocks and butterflies), and vase motifs are among the other designs that are used. The arrangement of the available colours and the way of repeating and combining them also add to the variety of designs available in the Qavareboris.

Keywords: Qavarebori, Houses Qajar, Motifs, Paisley.

1- Email: b.taghavinejad@aui.ac.ir

2- Email: mirsalehians@yahoo.com

How to cite: Taghavinejad, B and Mirsalehian, S. (2024). Classification and Typology of Designs and Motifs in the Qavarebori Decoration of the Buildings Built During the Qajar Era, Journal of Applied Arts, 4(2), 39-50. Doi: 10.22075/aaj.2024.34437.1258

طبقه‌بندی و گونه‌شناسی طرح‌ها و نقوش در تزیینات قواره‌بری بناهای دوره قاجار

بهاره تقوی‌نژاد (نویسنده مسئول)^۱

صدیقه میرصالحیان^۲

^۱ دانشیار، گروه صنایع دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
^۲ دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد، گروه صنایع دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۲۵، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۱۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰)

مقاله علمی-پژوهشی <https://doi.org/10.22075/aaj.2024.34437.1258>

چکیده

شناسایی و طبقه‌بندی نقوش سنتی در انواع هنرها و آرایه‌های معماری اسلامی یکی از مهم‌ترین شیوه‌ها برای حفظ، حراست و نیز احیای هنرهای فراموش شده یا در حال فراموشی است. از جمله این هنرهای سنتی؛ ساخت و تزیین درها، پنجره‌ها و ارسی‌ها با تکنیک قواره‌بری چوب است که اولین نمونه‌های آن به بناهای دوره زندیه منسوب است ولی، اوج درخشان این هنر را می‌توان در بناهای دوره قاجار نظیر کاخ‌ها و دیگر بناهای سلطنتی و اشرافی و خانه‌های مجلل مشاهده نمود. ظرافت و تنوع نقش‌مایه‌های استفاده شده در طراحی و ساخت این آثار، از مهم‌ترین و بارزترین مشخصه‌های این هنر سنتی است که نشان از تبحر استادکاران این حرفه در دوره مذکور دارد. این مقاله روشی توصیفی-تحلیلی دارد و عمدتاً بر پایه پژوهش‌های میدانی و مطالعات اسنادی استوار بوده و هدف آن گونه‌شناسی و طبقه‌بندی نقوش مورد استفاده در قواره‌بری‌های خانه‌های قاجاری است. پرسش اصلی این پژوهش عبارت است از: انواع نقش‌مایه‌های موجود در تزیینات قواره‌بری خانه‌های قاجاری کدام است و کدام گونه‌ها از کاربرد بیشتری برخوردار هستند؟ مطالعات نشان داد که نقوش مورد استفاده در این تکنیک را می‌توان به ۵ گروه کلی طبقه‌بندی نمود که بیشتر برگرفته از نقوش گیاهی است که به صورت انتزاعی درآمده‌اند و فرم‌های بُته (بُته‌جقه) مانند در انواع مختلف (تکی، چندیایی، دو قلو) از جمله شاخص‌ترین و رایج‌ترین نقش در قواره‌بری‌ها به شمار می‌رود. همچنین اشکال هندسی و برخی گره‌ها، نقوش گیاهی (گل)، پرندگان و حشرات (طاووس و پروانه) و یا نقوش گلدانی از دیگر طرح‌های مورد استفاده است که چیدمان رنگ‌های موجود و شیوه تکرار و ترکیب‌بندی آن‌ها نیز، بر تنوع طرح‌های موجود در قواره‌بری‌ها می‌افزاید.

واژه‌های کلیدی: قواره‌بری، خانه‌های قاجار، نقوش، بُته‌جقه.

1- Email: b.taghavinejad@aui.ac.ir

2- Email: mirsalehians@yahoo.com

شیوه ارجاع به این مقاله: تقوی‌نژاد، بهاره و میرصالحیان، صدیقه. (۱۴۰۳). طبقه‌بندی و گونه‌شناسی طرح‌ها و نقوش در تزیینات قواره‌بری بناهای دوره قاجار، نشریه هنرهای کاربردی، ۴(۲)، ۳۹-۵۰.

هنر قواره‌بری که در دوره قاجار از اهمیت فراوانی برخوردار می‌گردد، در بناهای مختلفی با کاربری‌های گوناگون از جمله کاخ‌ها و خانه‌های اعیانی مسکونی کاربرد داشته که از آن به عنوان نورگیر، پنجره و در استفاده شده‌است. زیبایی چشم‌نواز شیشه‌های رنگی که در لابه‌لای خطوط منحنی برش‌خورده از چوب خودنمایی می‌کند، یکی از دلایل محبوبیت و رواج این هنر در دوره مذکور بوده که از اصالت طرح و نقش نیز بهره می‌برده‌است. همچنین مسائل فنی از قبیل استحکام و دوام آثار قواره‌بری و امکان بازسازی و تعمیر بخش‌های آسیب‌دیده نیز بر اهمیت این هنر و کاربرد گسترده آن در دوره قاجار افزوده‌است. گرچه در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی رکودی قابل توجه در هنر قواره‌بری به وجود آمد اما این هنر همواره یکی از مهم‌ترین زیرمجموعه‌های هنرهای چوبی به‌شمار می‌رود که علاوه بر ویژگی‌های فنی ممتاز در تکنیک ساخت، دارای طرح و نقش‌های اصیل و زیبایی است که نمی‌توان آن را نادیده انگاشت. تنوع این نقوش به حدی است که می‌توان آن را به گروه‌هایی دسته‌بندی نمود و مورد مطالعه قرار داد. لذا هدف این پژوهش شناخت انواع نقوش موجود در قواره‌بری‌های تعدادی از بناهای دوره قاجار است که علاوه بر شناخت نقوش رایج و شاخص، می‌تواند در راستای احیای طرح‌های اصیل و ایجاد تنوع در تولید طرح‌های معاصر نیز مفید واقع گردد.

پیشینه پژوهش

در خصوص موضوع قواره‌بری منابع مختلفی وجود دارد که هر یک جنبه‌های گوناگونی از این هنر را مورد توصیف و بررسی قرار داده‌اند. در «سفرنامه پولاک» (۱۴۰۱)، پولاک ضمن توصیفات خود از بناهای ایرانی به شرح کاملی از نورگیرهایی که در ساختمان‌های ایرانی دیده، پرداخته‌است. امرایی در کتاب «ارسی، پنجره‌های رو به نور» (۱۳۸۳)، علاوه بر معرفی ارسی و انواع تکنیک‌های مورد استفاده در ساخت ارسی‌ها، هنر قواره‌بری و ویژگی‌های فنی این هنر برشمرده

شده‌است. در کتاب دیگری با عنوان «قواره‌بری در بناهای تاریخی ایران» (۱۳۹۵)، ضمن معرفی کاخ‌های قاجاری تهران، طرح‌های خطی دقیق و کاربردی از طرح‌ها و نقوش کاخ‌ها مورد مطالعه قرار دارد. در دو مقاله مشترک از قباد کیانمهر با عناوین «گونه‌شناسی تزیینات قواره‌بری در فرم خورشیدی درها» (۱۳۹۴)، و «مطالعه سیر تحول نقوش قواره‌بری در مجموعه کاخ‌های گلستان» (۱۳۹۹)، نیز مطالب جامع و مفیدی درخصوص تزیینات قواره‌بری کاخ گلستان و عمارت مسعودیه در تهران آمده که با تصاویر مطلوبی همراه شده‌است و تحلیل‌هایی را به دنبال دارد. در مقالات دیگری نیز از قبیل مقاله‌ای با عنوان «مطالعه و بررسی پنجره‌های ارسی خانه‌های قاجاری تبریز» (۱۳۹۷)، از فلاحتی و نژادابراهیمی؛ به طور موردی به شرح و توصیف نمونه‌های دیگری از قواره‌بری‌های موجود در شهرهای کشور پرداخته شده‌است. لذا با توجه به پیشینه‌یابی انجام شده درمی‌یابیم که هنوز ظرفیت‌های قابل اعتنایی در این موضوع وجود دارد چنان که باید و شاید بدان پرداخته نشده و از آن جمله، بررسی نقوش موجود در قواره‌بری‌ها است. لذا در این پژوهش به معرفی و طبقه‌بندی نقوش مایه‌های شاخص در تزیینات قواره‌بری پرداخته شده‌است.

روش پژوهش

روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و گردآوری مطالب و بهره‌بردن از آن‌ها در این پژوهش بر اساس مطالعات اسنادی و تحقیقات میدانی (مشاهده مستقیم و عکاسی) است. جامعه آماری این پژوهش در بازه زمانی حکومت قاجار در ایران است و شامل ۱۶ خانه و عمارت قاجاری در ۵ استان کشور است که پس از مشاهده و عکاسی از قواره‌بری‌ها، اقدام به گونه‌شناسی و دسته‌بندی نقوش شاخص و ارائه طرح‌های خطی نقوش مایه‌ها با استفاده از نرم‌افزار در این آثار گردیده و در ادامه، نتایج استخراج شده‌است.

مروری بر هنر قواره‌بری و سابقه تاریخی آن

قواره‌بری را به معنای برش اشکال منحنی از چوب و آجر می‌دانند (فلاح‌فر، ۱۳۸۸: ۲۰۱) که گاه واژه

«اسلیمی‌بری» نیز بدان اطلاق می‌گردد. هنر قواره‌بری چوب که زیرمجموعه گره‌چینی قرار می‌گیرد، متشکل از قطعات برش‌خورده چوب به طور منحنی است که با اتصالات فاق و زبانه و بدون استفاده از میخ یا چسب بوده و به علت وجود انحناء در آلات چوبی، دقت و ظرافت زیادی را می‌طلبد. در حدفاصل این فرم‌های برش‌خورده چوب که به مثابه کادری منحنی است، شیشه‌های رنگی با چیدمان زیبا و حساب‌شده و رنگ‌های متنوع قرارداد. لذا تفاوت عمده بین گره‌چینی و قواره‌بری را می‌توان در کاربرد نقوش هندسی و زاویه‌دار در گره‌چینی و وجود نقوشی با خطوط گردان و منحنی در قواره‌بری دانست. همچنین به لحاظ تکنیکی نیز می‌توان به این نکته اشاره نمود که گره‌چینی گاه به صورت پوک و بدون لقط (توخالی) ساخته می‌شود؛ اما قواره‌بری همواره دارای لقط است که معمولاً از جنس شیشه و رنگی بوده و گاه در نمونه‌های شاخص با دیگر هنرها (از قبیل پارچه‌بری چوب، آیینه، گره‌چینی) تلفیق شده‌است. سابقه تاریخی قواره‌بری را به اواخر دوره زند می‌رسانند که در معماری دوره قاجار شکوفا می‌شود به نحوی که تقریباً

تمامی کاخ‌ها و بناهای اعیانی شهر و روستایی در این دوره از تزیینات قواره‌بری بی‌بهره نبودند و می‌توان نمونه‌های متنوعی از این هنر را مشاهده نمود که گاه ساده و بی‌پیرایه و گاه بسیار پرجمل و چشم‌گیر است.

قواره‌بری در خانه‌های اعیانی قاجار

از جمله تزییناتی که زینت‌بخش فضاهای مختلف بناهای تاریخی در دوره قاجار است و کاربرد گسترده و متنوعی در جهت زینت‌بخشیدن به این بناها دارد، هنر قواره‌بری است. این هنر که عمدتاً جهت آراستن ارس‌ها، درها و پنجره‌ها کاربرد دارد با استفاده از شیشه‌های رنگی است که انعکاس این رنگ‌ها در محیط داخلی بنا، جلوه‌های زیبا و منحصر به فردی را ایجاد می‌نماید. طبیعتاً متناسب با کاربری بناها، میزان اهمیت و ثروت مالکان و سفارش‌دهندگان؛ این تزیینات نیز از جلوه‌های هنری و ارزش‌های تکنیکی ممتازتری برخوردار گردیده تا علاوه بر نمایش شکوه و عظمت بنا در نظر مخاطبان، منعکس‌کننده سبک هنری و ویژگی‌های فنی این هنر در هر منطقه نیز به‌شمار می‌آید.

جدول ۱- معرفی بناهای تاریخی دارای قواره‌بری منسوب به دوره قاجار. منبع: (نگارندگان)

ردیف	استان	شهرستان	نام بنا	دوره/تاریخ تقریبی	اطلاعات ثبتی	منابع
۱	اصفهان	اصفهان	خانه امام‌جمعه	دوره قاجار	۱۸ آذر ۱۳۴۵ شماره ثبت ۱۱۵۱	دانشنامه تاریخ معماری و شهرسازی ایران‌شهر و آرشیم میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری
			انگورستان ملک‌التجار	دوره افشار	۱۸ آذر ۱۳۵۴ شماره ثبت ۱۲۵۲	
			خانه قزوینی‌ها (حاج حسن غفوری)	دوره قاجار	-	
			خانه فرج الله خان کیوان	سده ۱۳ هجری قمری	۱۸ آذر ۱۳۵۴ شماره ثبت ۱۱۶۲	
			خانه مشروطه / مشروطیت (نورالله نجفی اصفهانی)	دوره قاجار	۲۲ مرداد ۱۳۸۴ شماره ثبت ۱۳۰۰۹	
			خانه (معمدی) ملاباشی	دوره قاجار	۲۵ خرداد ۱۳۸۱ شماره ثبت ۵۸۸۳	
			خانه مشیرالممالک انصاری (چرمی)	دوره قاجار	۱۹ بهمن ۱۳۸۸ شماره ثبت ۲۹۷۷۶	
		خمینی شهر	خانه سرتیپ سدهی	سده ۱۳ هجری قمری	۲۵ اسفند ۱۳۸۰ شماره ثبت ۵۴۴۴	
۲	قزوین	قزوین	خانه/ حسینیه امینی‌ها	دوره قاجار	۲ اسفند ۱۳۲۷ شماره ثبت ۳۷۷	
۳	فارس	شیراز	خانه زینت الملوک	۱۳۰۲ هجری قمری	۱۰ آذر ۱۳۵۴ شماره ثبت ۹۳۸	
			خانه شاهپوری	۱۳۱۰ تا ۱۳۱۵ هجری قمری	شماره ثبت ۲۷۸۱	
۴	یزد	ابرکوه	خانه آقازاده	قاجاری	۲۴ بهمن ۱۳۷۵ شماره ثبت ۱۸۳۸	
۵	آذربایجان شرقی	تبریز	خانه سلماسی (موزه سنجش)	قاجاری	۱۵ اردیبهشت ۱۳۷۶ شماره ثبت ۱۸۶۲	
			خانه مشروطه	قاجاری	۲۱ مهر ۱۳۵۴ شماره ثبت ۱۱۷۱	
			خانه امیرنظام گروسی (موزه قاجار)	قاجاری	۳۱ تیر ۱۳۷۵ شماره ثبت ۱۷۴۹	
			خانه بهنام بنایی	قاجاری	۲۳ فروردین ۱۳۷۶ شماره ثبت ۱۸۵۰	

معرفی انواع نقش مایه‌ها

آرایه‌های معماری در دوره اسلامی، متشکل از انواع نقوشی است که با مهارت هرچه تمام‌تر، در کنار یکدیگر قرار گرفته و الگوهای منسجم و زیبایی را پدید آورده‌است. این نقش‌مایه‌های متنوع در هر دوره تاریخی دارای ویژگی‌های خاصی است که گاه برخی از آن‌ها از دوره‌های تاریخی قبل از خود برگرفته شده و استمرار یافته و همچنین می‌توان روند تحول و سیر تکامل برخی دیگر از نقوش را دنبال نمود. تزیینات قواره‌بری نیز از این قاعده مستثناء نبوده و با ویژگی‌های فنی و تنوع طرح و نقش به اجرا درآمده‌اند که می‌تواند مبنایی برای مطالعات جامع‌تر در این حوزه به شمار آید. بررسی انواع نقش‌مایه‌های این هنر-صنعت حاکی از آن است که این نقوش را می‌توان در پنج گروه کلی، دسته‌بندی نمود. این گروه‌ها عبارت است از: نقش‌مایه‌های گیاهی، هندسی، جانوری، اشیاء و تلفیقی که هر کدام زیرگروه‌هایی را دربرمی‌گیرد.

نقوش گیاهی

نقوش گیاهی را می‌توان به دو دسته نقوش اسلیمی و ختایی دسته‌بندی نمود که هر یک دارای ویژگی‌های خاص خود است. الف) نقش‌مایه‌های اسلیمی علی‌رغم آن که غالباً برگرفته از نقوش گیاهی و طبیعت هستند اما فرم و شکل کلی و تزیینات آن‌ها دستخوش تغییراتی شده‌است. اسلیمی‌ها معمولاً از تلفیق دو عدد بُته یا برگ تشکیل شده‌اند که گاه ساده و اغلب با تزیینات همراه هستند. در قواره‌بری‌ها از فرم بُته به دفعات استفاده شده‌است و شاید یکی از پرکاربردترین نقش‌مایه‌های گیاهی باشد که به شکل‌های گوناگون در این تزیینات وجود دارد. از آن جمله می‌توان به بته‌های ساده و کوچک، بته‌های بزرگ و مفصل، بته‌های انفرادی و بته‌های دوقلو (مادر و فرزند، قهر و آشتی) اشاره نمود (تصاویر ۱ تا ۴).

ب) نقش‌مایه‌های ختایی شامل گل و برگ و غنچه بوده که نسبت به نقوش اسلیمی به نقوش گیاهی

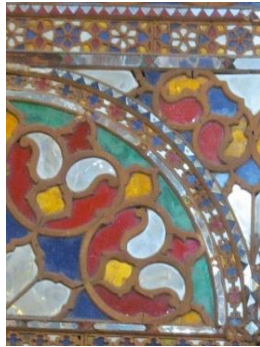
تصویر ۲- دو بته گردان در انگورستان ملک اصفهان. منبع: (نگارندگان)

تصویر ۱- دو بته پشت به پشت یکدیگر در خانه مشروطه تبریز. منبع: (نگارندگان)

تصویر ۴- دو بته رو به یکدیگر در خانه چرمی اصفهان. منبع: (نگارندگان)

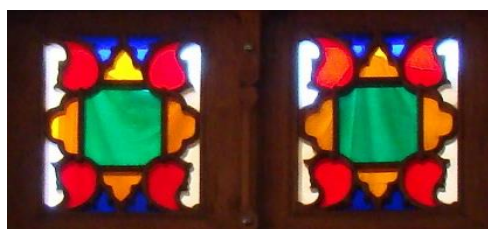
تصویر ۳- دو بته پشت به یکدیگر در حسینیه امینی‌ها قزوین. منبع: (نگارندگان)

طبیعت‌گرا شباهت بیشتری داشته و از تنوع زیادی برخوردار هستند. در قواره‌بری‌ها از این دسته نقوش کمتر استفاده شده‌است و شاید یکی از دلایل آن وجود ریزه‌کاری‌ها و جزئیات (دندانه، گلبرگ‌های تیز و ...) در ترسیم این نقوش باشد که در بخش فنی مشکلاتی را ایجاد می‌نموده‌است. البته مواردی هم وجود دارد که این نقش‌مایه‌ها با ظرافت و در ترکیب با نقش‌مایه دیگری مانند گلدان، به‌کاربرده شده‌است که در این نمونه‌ها، ساقه‌ها و نقوش ختایی در داخل یا اطراف گلدان وجود دارد (تصویر ۵). همچنین یکی از روش‌های استفاده از نقش‌مایه‌های ختایی؛ استفاده از

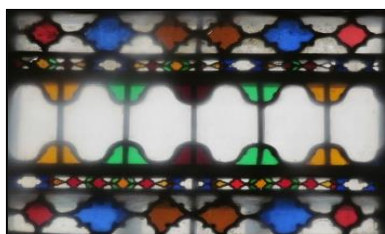
فرم‌های هندسی منحنی (اشک، دیره)، بزرگ‌تر کردن هر نقش و کاستن از جزییات آن است به نحوی که مثلاً یک گل چندپر، در داخل یک کادر دایره منفرد (نورگیر) استفاده شده‌است.

تصویر ۵- ساقه و نقش‌مایه ختایی در قواره‌بری خانه سرتیپ سدهی خمینی‌شهر اصفهان. منبع: (نگارندگان)

تصویر ۶- قاب هندسی در قواره‌بری خانه ملاباشی.

تصویر ۷- نقوش ساده هندسی با خطوط منحنی در خانه چرمی. منبع: (نگارندگان)

تصویر ۸- نقش گره‌چینی با خطوط منحنی در خورشیدی موزه قاجار. منبع: (نگارندگان)

نقوش جانوری

استفاده از نقش‌مایه‌های جانوری مشتمل بر پرندگان و حشرات نیز در قواره‌بری‌ها مشاهده می‌شود. از جمله نقش «طاووس» که غالباً به صورت قرینه در اطراف یک نقش مرکزی مانند گل‌دان یا درخت یا سراسلیمی قرار گرفته و گویی بر معنایی نمادین، اشاره دارد. قابل ذکر است که در رنگ‌آمیزی طاووس‌ها از شیشه سبز رنگ استفاده شده که می‌تواند تأکیدی بر بهشت، تقدس و پیوند با الوهیت باشد. همچنین گاه با استفاده

نقوش هندسی

استفاده از نقش‌مایه‌ها و الگوهای هندسی ساده و پیچیده، منشاء تشکیل گره‌چینی‌ها هستند که معمولاً دربردارنده یک یا چند شمسه بوده و اشکال هندسی دیگر در اطراف آن با نظم و قاعده مشخصی قرار می‌گیرند. در تزیینات قواره‌بری گرچه از خطوط زاویه‌دار و گره‌های رایج در گره‌چینی استفاده نمی‌شود اما سعی شده تا اشکال هندسی با خطوط نرم و سیال ترسیم گردد و زوایا تا حد امکان منحنی شود. این گروه از نقوش را می‌توان به دو دسته طرح‌های ساده هندسی و گره‌ها دسته‌بندی نمود. الف) اشکال ساده هندسی مانند؛ دایره، مثلث، مربع، لوزی، چندضلعی که به دفعات در قواره‌بری‌ها دیده می‌شود. این نقوش غالباً ساده و فاقد تزیین بوده و با خطوط یا اتصالاتی به نقش مجاور خود یا کادر، متصل شده‌است و بیشتر در حاشیه‌ها کاربرد دارد. ب) کاربرد گره‌های پرکار نیز در قواره‌بری‌ها مشاهده می‌شود، بدین نحو که معمولاً این گره‌ها که با همان الگوهای رسم در گره‌چینی و

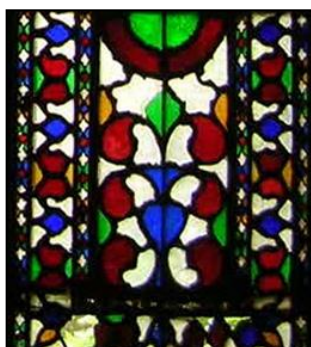
هم برخوردار است.^۱ وجود گل در گلدان نیز از دیگر عواملی است که بر جلوه بصری این نقش‌مایه، می‌افزاید (تصاویر ۱۲ تا ۱۴). کاربرد گل‌ها با نقوش تداعی‌کننده ساقه و گیاه، در بالای دهانه گلدان قرار دارد و تأکیدی بر وجه کاربردی بودن این فرم است.

تصویر ۱۲- نقش گلدان در قواره‌بری خانه ملاباشی اصفهان.
منبع: (نگارندگان)

تصویر ۱۳- نقش گلدان با گل در انگورستان ملک اصفهان. منبع: (نگارندگان)

تصویر ۱۴- نقش گلدان در خانه کیوان. منبع: (نگارندگان)

نقش‌مایه‌های تلفیقی

شاید بتوان گفت که استفاده از نقش‌مایه‌های تلفیقی، از جمله زیباترین نمونه‌های قواره‌بری به‌شمار می‌رود که علاوه بر قابلیت‌های تکنیکی، تنوع بصری چشم-

از چینش رنگ‌ها در فرم‌های منحنی ایجاد شده، شکل‌سازی‌هایی انجام شده‌است که حشرات یا موجودات دیگری را نیز تداعی می‌کند. از آن جمله می‌توان به نقش «پروانه» اشاره نمود که به صورت انفرادی و متقارن در وسط یک زمینه (مانند خورشیدی بالای در) خودنمایی می‌کند (تصاویر ۹ تا ۱۱).

تصویر ۹- نقش طاووس در قواره‌بری خورشیدی بالای در، خانه قزوینی‌ها.
منبع: (نگارندگان)

تصویر ۱۰- نقش طاووس در قواره‌بری خورشیدی بالای در، خانه امام‌جمعه اصفهان. منبع: (نگارندگان)

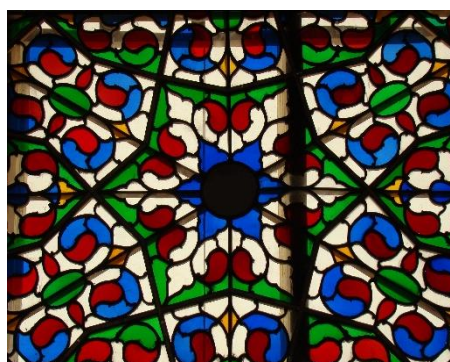

تصویر ۱۱- نقش پروانه در قواره‌بری خورشیدی بالای در، موزه مشروطه تبریز.
منبع: (نگارندگان)

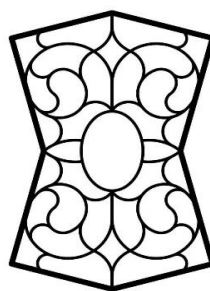
نقش اشیاء

از دیگر نقوشی که در قواره‌بری‌ها کاربرد داشته و با تنوع فرمی به اجرا درآمده، نقش «گلدان» است. این نقش که به لحاظ فرم منحنی خود، به خوبی با سایر نقوش تلفیق گردیده‌است معمولاً از سه بخش پایه، بدنه و دهانه تشکیل شده و گاه از فرم دسته تزئینی

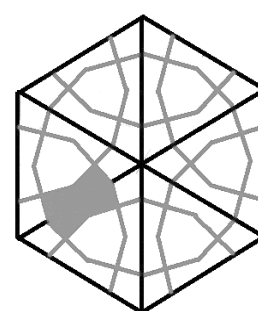
نوازی را ایجاد نموده، چرا که هر گروه از نقش‌مایه‌ها به‌تنهایی به‌کار برده نشده‌است، بلکه این نقوش با یکدیگر ترکیب گردیده و یا در کنار یکدیگر قرار دارند. به عنوان مثال؛ در قسمت بالای ارسی خانه ملاباشی گره «شش و طبل گردان» با تکنیک گره‌چینی، کادر اصلی را تقسیم‌بندی نموده‌است و نقوش گیاهی بُته مانند، به طرزی حساب شده در داخل نقش‌مایه‌های (آلت‌ها) طبل، شمسه شش و شش شُل قرار داده شده‌است. نقوش گیاهی در داخل فضاهای مورد نظر، در عین حال که از هماهنگی و تناسب برخوردار است اما، به طور مستقل و متناسب با محدوده کادر خود رسم گردیده‌است (تصاویر ۱۵ تا ۱۷). این نمونه‌ها غالباً در بناهای تاریخی مهم‌تر از قبیل کاخ‌ها یا خانه‌های شاخص، مشاهده می‌شود.

تصویر ۱۵- نمونه ای از تلفیق گره هندسی با نقوش گیاهی در خانه ملاباشی اصفهان. منبع: (نگارندگان)

تصویر ۱۷- طرح خطی از نقش‌مایه طبل و نقوش گیاهی داخل آن. منبع: (نگارندگان)

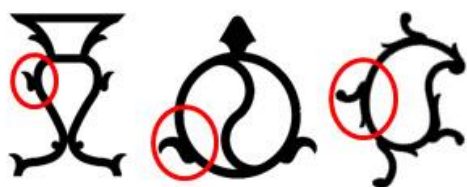

تصویر ۱۶- طرح خطی از گره شش و طبل گردان. منبع: (نگارندگان)

نکاتی در ایجاد نقش‌مایه‌های متنوع

همان‌طور که در دسته‌بندی‌های فوق به معرفی انواع

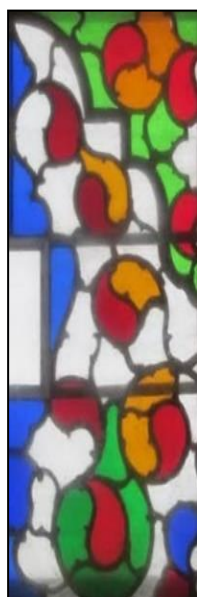
نقوش شاخص پرداخته شد، ذکر چند نکته ضروری می‌نماید. اولاً خطوط محیطی تشکیل دهنده فرم بته‌ها، پرندگان، گلدان و سایر نقش‌مایه‌ها که از چوب و به صورت منحنی برش خورده‌است، گاه ساده و فاقد تزیین و غالباً با وجود زائده‌ها و برجستگی‌هایی (به مثابه فرم اسلیمی) همراه شده‌است که علاوه‌بر آن که بر زیبایی نقش مورد نظر می‌افزاید به دلایل تکنیکی از اهمیت بسیاری برخوردار است و سبب اتصال قطعات به یکدیگر نیز می‌گردد. با توجه به این‌که در طرح‌های قواره‌بری ایجاد فضاهای کوچک به منظور قراردادن شیشه‌های رنگی از اهمیت بسیار برخوردار است، لذا وجود این زائده‌ها یا خطوط فرعی منشعب شده از نقش‌مایه اصلی، از ویژگی طرح‌های قواره‌بری محسوب می‌گردد (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸- طرح خطی از بُته، دایره و گلدان با دیواره‌های دارای زائده و تزیین. منبع: (نگارندگان)

مطلب دیگری که می‌توان در خصوص نقش‌مایه‌ها بدان اشاره نمود، ایجاد نقوش با استفاده از نحوه چیدمان شیشه‌های رنگی در فضاهای ایجاد شده در طرح کلی قواره‌بری‌ها است. بدین معنا که گاه، شکل‌سازی چندان مشخصی انجام نشده‌است و یا این که طرح کلی و فاقد رنگ در قواره‌بری‌ها، نقش‌مایه خاص و مشخصی را به ذهن متبادر نمی‌کند، اما نحوه قرار گرفتن رنگ‌ها و مجاورت آن‌ها با یکدیگر به گونه‌ای است که تولید نقش می‌کند. در این روش علاوه بر آن‌که توزیع رنگ‌ها به طرزی حساب شده و آگاهانه در زمینه یک اثر قواره‌بری (پنجره، خورشیدی بالای در و ...) خودنمایی می‌کند در ایجاد نقش‌مایه‌های خاص نیز، نقش موثری را ایفا می‌نماید. در تصاویر زیر، نقش‌مایه گل/شبه گل علاوه بر آن‌که از فرم‌های منحنی مشابه گلبرگ و برگ برخوردار است، نحوه چیدمان رنگ‌ها سبب گردیده تا بر فرم کلی گل و

قابل ذکر است که در حدفاصل نقش مایه‌های موجود در قواره‌بری‌ها یا در محل اتصال یک نقش به دیواره کادر، نقوشی به عنوان پس‌زمینه قرار دارد که الزاماً یک نقش مایه شناخته شده نیست. به عنوان مثال گاه در فاصله بین دو یا چند بُته یا محل اتصال یک پرند به کادر مجاور خود، فرم‌هایی ایجاد شده‌است که فضاهای منفی نقش اصلی محسوب می‌شوند و برای تمایز آن‌ها از نقش مایه‌های اصلی، معمولاً با شیشه‌های بدون رنگ پُر شده‌اند. در کادرهای نسبتاً کوچک، نقش مایه اصلی مبنا قرار گرفته و سایر نقوش مجاور موجود در زمینه یا پس‌زمینه، بر اساس فضاهای باقی‌مانده در مجاور نقش مایه اصلی، طراحی شده‌است که گاه ارتباط معناداری با نقش اصلی دارد و گاه خیر. در تصاویر زیر، فضاهای بسته‌ای که درون آن‌ها شیشه شفاف قرار دارد، نقش مایه معناداری نیست و صرفاً اتصال‌دهنده دو یا چند نقش مایه (رنگی) در کنار یکدیگر به‌شمار می‌رود (تصاویر ۲۲ و ۲۳).

تصویر ۲۳- فرم‌های اتصال‌دهنده نقش مایه‌ها (فاقد شیشه رنگی) در خانه امام‌جمعه. منبع: (نگارندگان)

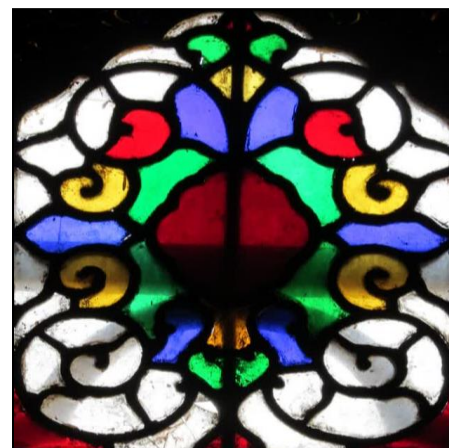

تصویر ۲۲- فرم‌های اتصال‌دهنده نقش مایه‌ها (فاقد شیشه رنگی) در خانه مشروطه اصفهان. منبع: (نگارندگان)

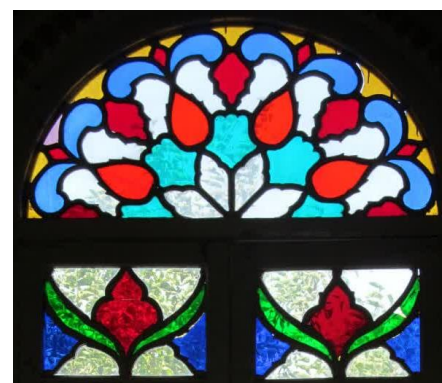
اجزای آن (گلبرگ، برگ، مرکز) تاکید گردد. همچنین فاقد رنگ بودن شیشه‌های اطراف نقش مایه نیز، در تقویت شکل‌سازی انجام شده و مورد نظر طراح/سازنده تأثیرگذار است (تصاویر ۱۹ تا ۲۱).

تصویر ۱۹- نقش مایه گل و برگ در خانه شاپوری شیراز. منبع: (نگارندگان)

تصویر ۲۰- نقش مایه شبه گل در خانه زینت‌الملوک شیراز. منبع: (نگارندگان)

تصویر ۲۱- نقش مایه گل (لاله) و برگ در خانه بهنام تبریز. منبع: (نگارندگان)

جدول ۲- طرح خطی از تنوع نقوش شاخص در قواره‌بری‌های بناهای دوره قاجار. منبع: (نگارندگان)

نوع	طرح خطی نقش‌مایه‌ها
گیاهی	
هندسی	
جانوری (پرندگان)	
حشرات (پروانه)	
اشیاء (گلدان)	

آن‌ها نقوشی به مثابه گل، جای گرفته تا کاربری این نقش را بهتر نشان دهد.^۲

نتیجه‌گیری

این پژوهش با توجه به قواره‌بری‌های موجود در تعدادی از بناهای قاجاری برجا مانده در ۵ استان کشور آغاز گشت تا علاوه بر آشنایی با تنوع قواره‌بری در این بازه زمانی، نقوش شاخص موجود در قواره‌بری‌ها نیز گونه‌شناسی و دسته‌بندی گردد. لذا پرسش اصلی این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به چیستی انواع نقوش موجود در تزیینات قواره‌بری دوره قاجار است که عمدتاً در کاخ‌ها و خانه‌های اعیانی وجود دارد. به منظور پاسخ‌گویی به این پرسش و هدف تبیین شده؛ با استناد به ۱۶ نمونه بنای قاجاری، این نقش‌مایه‌ها استخراج و دسته‌بندی شد. نتایج مطالعات حاکی از آن است نقوش قواره‌بری‌ها را می‌توان به ۵ دسته؛ گیاهی، هندسی، جانوری، اشیا و تلفیقی تقسیم‌بندی نمود که هر یک می‌تواند زیرگروه‌هایی

همان‌طور که در جدول شماره (۲) مشاهده می‌شود، نقش‌مایه‌های موجود در تزیینات قواره‌بری از تنوع قابل اعتنایی برخوردار است. به عنوان مثال نقش‌مایه بته‌جقه به شکل انفرادی، دوتایی (قهر و آشتی، مادر و فرزند) و چندتایی وجود دارد و به وفور و در ابعاد مختلف در اکثر قواره‌بری‌ها به کار برده شده‌است. نقوش هندسی نیز در قالب کادرها و قاب‌های مربع، مستطیل، لوزی، بیضی و شمسه بوده که تقسیم‌بندی‌هایی را ایجاد نموده و گاه به صورت انفرادی در مرکز طرح کلی زمینه قرار دارد. نقوش جانوری (پرندگان) و حشرات نیز در کنار سایر نقوش، قابلیت‌های بصری ممتازی را در طرح‌ها ایجاد نموده و از توجه طراح به طبیعت و محیط پیرامون وی حکایت می‌کند. با توجه به اهمیت نقوش گیاهی، نقش‌مایه گلدان از دیگر نقوش متنوع و پرتکرار در قواره‌بری‌ها به‌شمار می‌آید. گلدان‌هایی با سه بخش پایه، بدنه و دهانه که گاه، دسته‌ای ساده یا مفصل دارند و عمدتاً بر بالای دهانه

نزدیک باشد و لذا ایجاد این نقوش صرفاً بر چیدمان و رنگ بندی فضاهای مجاور هم متکی نیست. از دیگر نقوشی که در تزیینات قواره‌بری کاربرد دارد می‌توان از گلدان نام برد که در دسته اشیاء قرار می‌گیرد و از تنوع برخوردار است. نقوش تلفیقی نیز از نمونه‌های بارز در این تزیینات به شمار می‌روند که از اهمیت برخوردار بوده و در بناهای شاخص‌تر استفاده شده‌است. تلفیق گره‌چینی با خطوط مستقیم و زاویه دار که در داخل هر نقش‌مایه هندسی (مانند طبل، شمشه و ...) مجموعه‌ای از نقوش قواره‌بری جای گرفته‌است و در واقع می‌توان هر نقش هندسی را به منزله یک کادر برای قرارگیری و چیدمان نقوش قواره‌بری (مانند بُته) در نظر گرفت. در پایان چنین می‌توان نتیجه گرفت که تکنیک اجرایی در قواره‌بری‌ها که بر اساس برش منحنی چوب استوار است، سبب ایجاد تنوع و تعدد نقش‌مایه‌ها در این هنر-صنعت گردیده و لذا تقریباً می‌توان اکثر نقوش را طراحی و ترکیب نمود. البته ذکر این نکته ضروری است که استفاده از شیشه‌های رنگی و نحوه چیدمان آن‌ها در کنار یکدیگر نیز به کمک طراح آمده و در مواقعی که محدودیت‌های فرمی و تکنیکی برای تولید نقوش وجود دارد، در ایجاد و خوانایی نقوش کمک شایانی نموده‌است.

داشته باشد. پرکاربردترین نقش‌مایه مورد استفاده در این تزیینات «بُته/جقه» است که علاوه بر کمیت از تنوع نیز برخوردار بوده و در واقع می‌توان گفت که نحوه وجود خطوط منحنی در ترکیب‌بندی طرح‌های قواره‌بری، عمدتاً به ایجاد بته می‌انجامد و این بته‌ها تقریباً در تمامی نمونه‌ها وجود دارد. همچنین از نقوش گل و برگ و غنچه نیز در تزیینات قواره‌بری استفاده شده و با انتخاب آگاهانه شیشه‌های رنگی در گلبرگ‌ها و ... بر شناسایی نقوش‌ها تاکید بیشتری شده‌است به نحوی که گاه، فرم نقش‌مایه‌هایی که در کنار یکدیگر قرار گرفته تا حدی مبهم است اما با رنگ‌گذاری انجام شده، خوانش نقوش، میسر گردیده‌است. از نقوش هندسی ساده و گره‌های نسبتاً پرکار که هر نقش‌مایه‌ها آن فرم منحنی به خود گرفته‌است، بیشتر در حاشیه‌های باریک و خورشیدی بالای درها استفاده شده‌است. نقوش جانوری با تمرکز بیشتر بر پرندگانی از قبیل طاووس، از دیگر نقش‌مایه‌های زیبا و مهم در قواره‌بری‌ها به شمار می‌رود که غالباً به صورت دوتایی و متقارن در خورشیدی بالای درها مشاهده می‌شود. همچنین بررسی این گروه از نقوش نشان می‌دهد که طراحی این نقش‌مایه‌ها با دقت و مهارت انجام شده تا هر چه بیشتر به فرم بدن پرند یا حشره (پروانه)

پی‌نوشت

۱. گاه اسامی دیگری از قبیل پایه قلیان نیز به برخی از این نقوش داده شده‌است.

۲. توضیحاتی که فاقد ارجاع است، منتج از بررسی‌ها و مطالعات میدانی نگارندگان بوده و از منبعی برداشت نشده‌است، لذا ارجاع درون متنی وجود ندارد.

منابع

- امرایی، مهدی (۱۳۸۳)، *ارسی، پنجره‌ای رو به نور*. تهران: سمت.
- پولاک، یاکوب‌ادوارد (۱۴۰۱)، *سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی، چاپ سوم.
- فلاح‌فر، سعید (۱۳۸۸)، *فرهنگ واژه‌های معماری سنتی ایران*، تهران: کاوش پرداز.
- فلاحی، فتانه؛ نژادابراهیمی، احد (۱۳۹۷)، مطالعه و بررسی پنجره‌های ارسی خانه‌های قاجاری تبریز (نمونه‌های موردی: خانه مشروطه، خانه حیدرزاده، خانه نیکدل)، *اثر، پیاپی ۸۳: ۴۲-۶۸*.
- کیانمهر، قباد؛ تقوی‌نژاد، بهاره؛ میرصالحیان، صدیقه (۱۳۹۴)، گونه‌شناسی تزیینات قواره‌بری در فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی: درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار تهران)، *نگره، ۱۰(۳۴): ۷۸-۹۱*.
- کیانمهر، قباد؛ تقوی‌نژاد، بهاره؛ میرصالحیان، صدیقه (۱۳۹۹)، مطالعه سیر تحول نقوش قواره‌بری در مجموعه کاخ‌های گلستان، *نگره، ۱۵(۴۵): ۱۱۱-۱۲۹*.
- میرصالحیان، صدیقه (۱۳۹۶)، *قواره‌بری در بناهای تاریخی ایران: کاخ‌های قاجاری تهران*، جلد اول، اصفهان: سازمان رفاهی و تفریحی شهرداری اصفهان.